Nya rön om kritpipor tillverkade i Alingsås

Robert Bergman Carter

New findings on clay tobacco pipes made in Alingsås. Comparisons of several archival sources resulted in a better understanding of the operational years of many Swedish clay tobacco pipe factories. This article accounts for the results of archival studies combined with deductive analyses of decorations and markings on clay tobacco pipes manufactured at the clay pipe factory in Alingsås. Findings in archives suggests that clay tobacco pipes manufactured at the factory can be dated between 1738 and 1826, while pipes with royal ciphers, with a high degree of certainty, can be dated to the reigns of the kings they represent. However, further research may result in more precise production date-spans for other pipes made at the factory.

Inledning

Kritpipor är vanligt förekommande i eftermedeltida kulturlager och kritpipsrapporter har under de senaste decennierna förekommit som appendix i utgrävningsrapporter från arkeologiska undersökningar av eftermedeltida fornlämningar runt om i Sverige. Många pipor går genom typologier och kataloger över mästar- eller fabriksspecifika märken att datera relativt snävt, vilket även varit deras primära funktion inom svensk uppdragsarkeologi.

Med få undantag härstammar de kritpipor som tillvaratas vid arkeologiska undersökningar i Sverige från tre länder: England, Nederländerna och Sverige. För dateringar av importerade pipor finns för pipor tillverkade i Nederländerna och England ett omfattande korpus bestående av typologier och listor över olika tillverkares märken och initialer hämtade från skråarkiv och andra arkivalier (för Nederländerna se ex. Duco 1980, 1981, 1987 & 2003; Oostveen & Stam 2011, för England se ex. Atkinson & Oswald 1969; Oswald

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

1975; *National Pipe Archive* med bibliografi). I England finns även *The Society for Clay Pipe Research* samt *The National Pipe Archive*, och i Nederländerna *Stichting Pijpologische Kring Nederland* samt pipmuséet i Amsterdam. Samtliga är forskningsorgan som tillgängliggör rön inom kritpipsforskning i sina respektive länder som även ligger till grund för dateringar av pipor som påträffas i Sverige.

För dateringar av pipor som tillverkats i Sverige finns ett antal publikationer av Arne Åkerhagen och hans sista större publikation *Den svenska kritpipan – pipor tillverkare och fynd* (2012) är en sammanläggning av tidigare publikationer (1981, 1982, 1985, 1993, 1994a, 1894b, 1994c, 1995a, 1995b, 1997, 2002, 2004, 2006, 2008). Utöver en publikation om pipmakare i Värmland och Dalsland (1994d) bygger Åkerhagens genomgång av svenska pipmakares och pipfabriksägares verksamhetsperioder på tidigare forskning (framförallt Bonds 1977 och Puktörne 1968), men även delvis på de årsberättelser som fabriker insände till hallrätter och som sedermera skickades till Kommerskollegium. I enstaka fall hänvisar Åkerhagen till de privilegiebrev som under 1700-talet krävdes för all typ av verksamhet som stod under Hallrätternas insyn.

Dessa årsrapporter till Kommerskollegiet förekommer med någorlunda regelbundenhet från och med det tidiga 1740-talet. Uppgifter gällande verksamhetsbegynnelser för manufakturer som grundades tidigare än så får sökas i andra typer av handlingar. Såväl text som källförteckning visar att Bonds (1977) gjort nedslag i arkivalier från Stockholms hall- och manufakturrätt i form av privilegiebrev, årsberättelser till Kommerskollegiet, samt mantalslängder och fastighetsägarregistret från Stockholm har legat till grund för de dateringar av manufakturer som hon redovisar.

Mina egna studier av pipor och arkiv, som primärt syftat till att identifiera skillnader i pipornas produktionskvalitet och priser, har haft som ambition att till omfånget vara bredare och mer djupgående än tidigare forskares. I många fall har kombinationen av påträffade arkivuppgifter och jämförelser med pipor visat att dateringarna för svenska kritpipor som presenterats i tidigare publikationer bör revideras. Framför allt i de fall som gäller nyöppnade fabriker har privilegiebrev och årsberättelser visat sig vara missvisande i avseende till produktionsstart. Min genomgång visar att tillverkare och fabriksägare som saknade igångvarande fabriker ofta var tvungna att invänta bygglov, konstruktion av verkstäder, källare och brännugnar, tillverkning eller import av verktyg och ankomster av kunnig arbetskraft innan tillverkning kunde påbörjas.

Baserat på arkivuppgifter finns ett behov av revideringar av produktionsdatum för ett flertal svenska kritpipsfabriker. Nedan presenteras en kortfattad sammanfattning av daterande arkivuppgifter för kritpipsfabriken i Alingsås, vilka revi-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

derar tidigare dateringar. Dessa uppgifter kopplas därefter till pipor vars märkningar kan knytas till densamma. Att jag här prioriterat dateringen av Alingsåsfabrikens tillverkning beror på att dess produktion tillhörde den mest omfattande och dess pipor är bland de mest frekvent förekommande i arkeologiska kontexter i stora delar av Sverige.

Tidigare forskning om Alingsåsfabriken och dess pipor

Jonas Alströmer, grundare och direktör i Alingsås manufakturverk och ägare av Nolhaga gods, tilldelades år 1729 tillsammans med Carl Aspegren i Stockholm, exklusiva privilegier för tillverkning av tobakspipor. Aspegren hade då haft exklusiva privilegier och ensamrätt på piptillverkning i Sverige sedan år 1708 (SE/SSA/0099/E 3/1 1620–1753), men ett villkor för privilegiernas förlängning var att dessa delades med Alströmer (ibid.). På denna grund har tidigare publikationer påstått att samtliga pipor med märkningar eller dekorer som kan knytas till Jonas Alströmers ägande av Alingsåsfabriken varit tillverkade mellan åren 1729 och 1761, då Jonas Alströmer avled. Åkerhagen menade att fabriken övertogs av Ludvig von Norman och Jöran Wingenblixt år 1762 och dessa påstås ha drivit fabriken fram till 1788 då Volrat Mand [sic] ska ha tagit över verksamheten som ska ha upphört år 1828 (Åkerhagen 2012, s. 40, 44).

Med ett fåtal undantag har pipor som knutits till fabriken i Alingsås märkningar som vid en första anblick kan kopplas till Jonas Alströmer. Denna koppling har generellt gjorts baserat på förekomsten av de krönta initialerna J och A, eller de vanligare förekommande I och A, antingen i formgjuten relief på sidor av klackar, eller genom instämplad präglad dekor i form av texten ALINGSÅS över tre kronor och initialerna I:A på piphuvudenas framsidor, eller båda (se exempelvis Åkerhagen 2004, s. 28 f). På sidan av klackarna förekommer ofta, utöver de krönta initialerna, en eller flera femuddiga stjärnor men det finns även kända exemplar som endast försetts med stjärnor utan initialer. Att märka pipor med initialer i formgjuten relief var vanligt förekommande vid piptillverkning i England under 1700-talet och förfarandet kopierades av många tillverkare i Sverige under 1700-talet.

Åkerhagen hävdade vid olika tillfällen att vissa pipor märkta med N och en siffra i formgjuten relief på klackarnas sidor möjligen kunde vara tillverkade i Alingsås (se exempelvis Åkerhagen 2012a, s. 76), något som även påpekats av Louise Olsson (2004, s. 178).

I Alingsås tillverkades även pipor med en formgjuten reliefdekor på huvudena föreställande det stora riksvapnet med en banderoll undertill med texten ALINGSÅS som vetter mot rökaren. Dessa pipor har en formgjuten märkning i form av en figur som ser ut att hålla i en stav eller ett svärd på den vänstra sidan

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

av klacken och en borg på den högra (Åkerhagen 2004, s. 29). Figuren med en stav kan möjligen kopplas till antingen Merkurius med en kaducé eller till Pan med en herdestav, vilka båda flankerar ätten Alströmers vapen. Vad borgen anspelar på är i nuläget okänt; möjligen kan det röra sig om godset Nolhaga till vilket pipfabriken tidvis hörde.

Vid många andra samtida svenska pipfabriker var förändringar i märkningar på pipor vanligt förekommande i samband med ägarbyten. Den nya fabriksägarens, eller i enstaka fall verkmästarens, namn eller initialer ersatte föregångarens. Namnet eller initialerna framställdes antingen i formgjuten relief eller instämplade på klackar, sporrar, huvuden och/eller runt piprnas skaft. Då inga pipor som hittills påträffats med säkerhet knutits till senare ägare tycks tidigare publikationer rörande pipor från Alingsåsfabriken ha utgått från att samtliga Alingsåspipor tillverkats under Jonas Alströmer samt att förändringar i ägarförhållanden även här skulle ha medfört förändrade märkningar på piporna.

Slående är att inga fragment av kritpipor i någon publicerad rapport med säkerhet har knutits till någon av Jonas Alströmers efterträdare. Åkerhagen har för en enda pipa, märkt med I och A samt en femuddig stjärna i gjuten relief på klackens sidor, anmärkt att ”klackmärkningen kan tyda på att tillverkningen skedde sedan bruket överlåtits till Ludvig von Norrman [sic]” (2012b, s. 119).

Uppgifter från arkivkällor

Likt för många andra pipfabriker i Sverige innebar utfärdade privilegier inte att produktionen i Alingsås omedelbart påbörjades. Pipfabriken i Alingsås är ett exempel på hur det kunde dröja flera år mellan privilegiers utfärdande och tillverkningens begynnelse.

Bevis för en fördröjd produktionsstart i Alingsås finns i flera handlingar från Handels- och manufakturdeputationens arkiv som rör importförbud mot pipor. I samband med pläderingar mot nya privilegier för pipfabriker i Gävle och Halmstad och för ett importförbud mot utländska pipor till deputationen under Riksdagen 1740–1741 hänvisade både Stockholmsborgerskapets sekreterare och pipfabriksägaren Olof Forsberg, samt Alströmer själv, till pipfabriken i Alingsås som den ”nyligen inrättade” (SE/RA/6122/8/R 2766 1740–1741). Ordvalet väckte min misstanke att Alströmers pipfabrik påbörjade sin tillverkning under 1730-talet snarare än år 1729, vilket sedemera bevisades genom uppgifter i två nyligen påträffade skriftliga källor.

I arkivet ”Handlingar rörande Alingsås och Nolhaga Gård” som hålls av Göteborgs Landsarkiv finns, utöver Alströmers kalkyler inför för öppnandet av en pipfabrik, även en skiss över en pipugn daterad till

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

1735. Samma arkiv innehåller även ett dokument med titeln ”Sammandrag öfver Tobaks Pip Brukets Tilvärkningar från Wärkets början 1738 til och med 1775”, vilket otvetydigt visar när produktionen påbörjades (SE/GLA/10003 1618–1799). Vidare belägg för en produktionsstart år 1738 finns i husförhörslängderna för Alingsås landsförsamling; år 1732 nämns endast ett tegelbruk i Nolhaga, år 1736 nämns inte Nolhaga överhuvudtaget, men från och med år 1738 finns ”Pipebruksfolket” upptagna i husförhörs- och mantalslängderna (SE/GLA/13005/A I/1 1732–1745). Således finns inga indikationer på att pipor skulle ha tillverkats tidigare än år 1738.

Mellan åren 1740 och 1745 görs i husförhörslängderna skillnad mellan en engelsk verkstad och en holländsk verkstad vid pipfabriken. Alströmer själv beskrev i ett Pro Memoria vid riksdagen 1741 hur en tysk mästare förestod den holländska verkstaden och en engelsk mästare förestod den engelska verkstaden (SE/RA/6122/8/R 2766 1740–1741). Enligt arkivuppgifter hade verkstäderna skilda tillverkningsmetoder, och indikationer finns för att piporna från de olika verkstäderna brändes i separata ugnar. Den yngsta referensen till separata verkstäder är från 1746 vilket i kombination med iakttagelsen att den stora majoriteten av pipor som kan spåras till fabriken liknar samtida engelska förebilder kan tolkas som att den nederländska verkstaden kring denna tid upphörde till förmån för den engelska. Exempelvis nämner Linné i sin *Iter Vestrogothicum* från 1746 ingenting om separata verkstäder (s. 132 f). Däremot innehåller manuskriptet en skiss av en gjutform som används i den engelska tillverkningstraditionen (ibid., s. 132).

Från Jonas Alströmers död år 1761 finns inga tecken på att tillverkningen upphörde. Enligt årsrapporter från Hallrätten och magistraten i Alingsås till Kommerskollegium fortsatte tillverkningen vid fabriken fram till år 1826, vilket också är det sista året en årsberättelse från magistraten i Alingsås redovisar tillverkning av pipor.

Uppgifter från Kommerskollegiets arkiv ger en mer komplex bild av fabrikens ägande än vad som påstått i tidigare forskning. Ägandeförhållandena för pipfabriken under perioden mellan 1761 och 1826 är enligt årsberättelserna till Kommerskollegium av varierande form. Under 1760- och 1770-talen tycks pipfabriken ha räknats bland de verksamheter i Alingsås och Nolhaga som tillhörde den så kallade ”Manufactur societeten” (SE/RA/420132/3/Da 1/27 1773), det vill säga delägarna i manufakturverket, men under vissa år står fabriken under rubriken ”Enskilte wärk” (se exempelvis SE/RA/420132/3/Da 1/20 1765–1766). I båda fallen är det högst sannolikt att Jonas Alströmers son Johan Alströmer förvaltade fabriken, dels i egenskap av ”Directeur” för manufaktursocieteten, dels som ägare av Nolhaga gård, där pipfabriken låg.

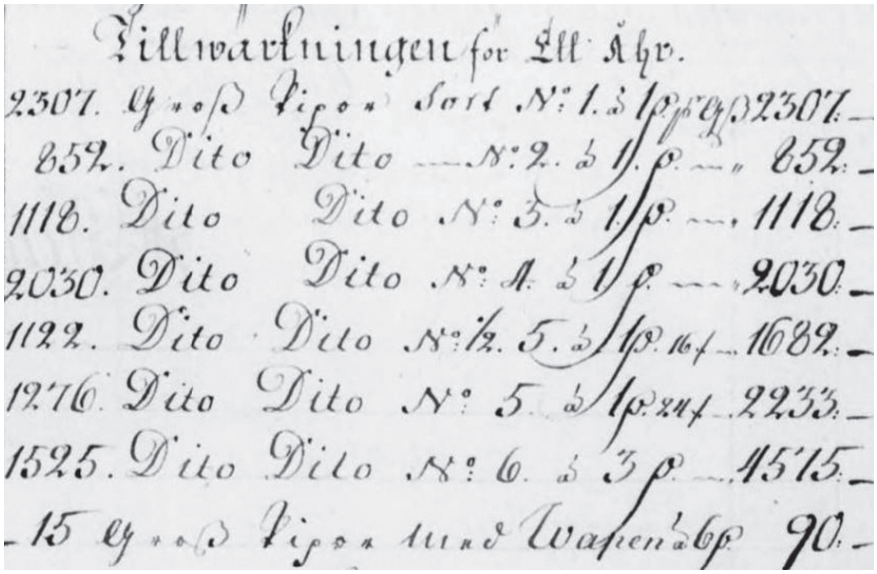
Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Först efter Johan Alströmers död år 1786 började pipfabriken arrenderas som en del av Nolhaga gods. De första som arrenderade fabriken var Ludvig von Norman och Göran Wingenblixt, år 1787 (SE/RA/420132/3/Da 1/41 1787). Mellan 1789 och 1793 arrenderades fabriken istället av baronen Nils Ollonberg (SE/RA/420132/3/Da 1/43 1789) varefter den återgick till von Norman som ensam arrenderade pipfabriken mellan 1794 och 1798 (SE/RA/420132/3/Da 1/48 1794). Mellan åren 1799 och 1801 arrenderades fabriken av Volrath Tham (SE/RA/420132/3/Da 1/53 1799; SE/RA/420132/3/Da 1/55 1801), som från och med 1802 tog över ägandeskapet (SE/RA/420132/3/Da 1/56 1802). Fabrikens tillverkningsvolymer krympte under Thams ägande och upphörde under några år helt; mellan 1809 och 1812, vilket även är det sista året då Tham står som dess ägare, skedde ingen tillverkning på grund av brist på lera (SE/RA/420132/3/Da 1/66 1812). I årsrapporten från 1813 rapporterades från pipfabriken en tillverkning värd 1800 riksdaler under ägandeskap av Jean (Johan) Anders Adelsköld (SE/RA/420132/3/Da 1/67 1813) som ägde fabriken fram till år 1820 då fabriken istället ägdes av hans konkursförvaltare (SE/RA/420132/3/Da 2/9 1820). Därefter togs fabriken över av greve Wachtmeister (årsberättelsen tar inte upp förnamn, men sannolikt rör det sig om greve Claes Adam Wachtmeister) som även blev fabrikens sista ägare. Det sista året då tillverkning rapporterades till Kommerskollegiet är 1826 (SE/RA/420132/3/Da 2/21), och både fabriksbyggnaden och dess inventarier auktionerades året därpå (figur 5).

Produktionskontinuitet

I den äldsta bevarade årsberättelsen från pipfabriken till Kommerskollegium, daterad till år 1747, förekommer åtta typer av pipor (figur 1). De dyraste piporna var ”Pipor med Wapen”, som kostade 6 daler silvermynt för ett gross. De näst dyraste piporna, kallade No. 6, kostade 3 daler silvermynt per gross. Därefter följer No. 5 för 1 daler och 24 öre silvermynt, No. ½ 5 för 1 daler och 16 öre silvermynt, och No. 4, 3, 2, och 1 för 1 daler silvermynt per gross. Piporna i denna ”produktkatalog” går att återfinna även i den ovan nämnda kalkylen från tiden inför fabrikens öppnande och bestod med vissa variationer under hela 1700-talet. Exempelvis utgick piporna No. 2 från och med år 1749, ett år då även typer kallade ”No. 7”, ”No. ½ 8” och ”No. 8 med Wapen” förekommer (SE/RA/420132/3/Da 1/4 1749).

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

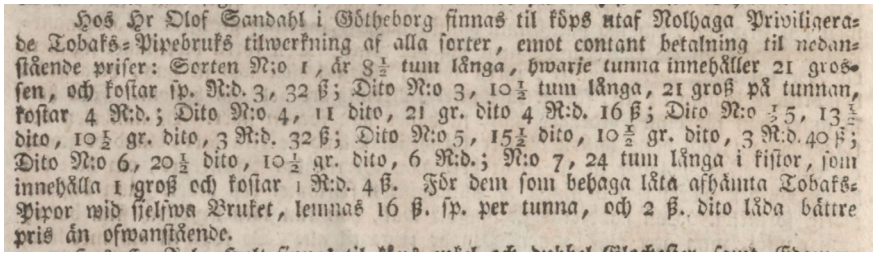

Tillwarkningen för Ett Åhr.
2307. 4 wos Pipor Sort N:1. à 1p. 4 2307.
652. Dito Dito — N:2. à 1. p. — 652.
1118. Dito Dito N:3. à 1 p. — 1118.
2030. Dito Dito N:4 à 1 p. — 2030.
1122. Dito Dito N:½. 5. à 1p. 167 1682.
1276. Dito Dito N:5 à 1p. 214 2233.
1525. Dito Dito N:6. à 3 p. — 4515.
15 4 wos Pipor uti Wapen à 6p 90.

Figur 1. Årsberättelsen från pipfabriken i Alingsås till Kommerskollegium år 1747 med namn, pris och tillverkningsvolym för de pipor som tillverkades där SE/RA/420132/3/Da 1/1 1740–1747).

En annons för pipor från Alingsåsfabriken från år 1787 (figur 2) visar hur numren, i likhet med många andra samtida pipfabriker, motsvarade skaftlängder och, i kombination med tillverkningsbeskrivningar från 1740-talet (SE/GLA/10003 1618–1799), även produktionskvalitet. Enligt en auktionsnotis för pipfabriken och dess inventarier från 1827 (figur 5) benämndes piporna då i stort sett på samma sätt som piporna benämndes i de äldsta kända skriftliga uppgifterna från fabriken.

En möjlig förklaring till den nittioåriga kontinuiteten vid fabriken är att Alingsåspipor länge tycks ha ansetts hålla god kvalitet. Exempelvis noterade Friederich Friesendorf i sin reseberättelse från Alströmers pipfabrik år 1758 att ”de tillwerkningar som här äro, hafwa en besynnerlig credit öfwer alt, så till façon och utseende som fastheten” (SE/RA/4113/1/D 5/176). En ytterligare indikation för Alingsåspipornas anseende är att de tycks ha kopierats av minst en Stockholmstillverkare; i bouppteckningen efter Stockholmspipmakaren Mathias Nyberg från 1799; bland namngivna gjutformar finns en pipform som kallades ”Alingsås” (SE/SSA/0145A/F1A/336 1799).

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Hos Hr Olof Sandahl i Götheborg finnas til köps uttaf Nolhaga Privilegierade Tobaks-Pipebruks tilwerkning af alla sorter, emot contant betalning til nedanstående priser: Sorten N:o 1, är 8½ tum långa, hwarje tunna innehåller 21 grossen, och kostar sp. R:d. 3, 32 ß; Dito N:o 3, 10½ tum långa, 21 groß på tunnan, kostar 4 R:d.; Dito N:o 4, 11 dito, 21 gr. dito 4 R:d. 16 ß; Dito N:o 5, 13½ dito, 10½ gr. dito, 3 R:d. 32 ß; Dito N:o 5, 15½ dito, 10½ gr. dito, 3 R:d. 40 ß; Dito N:o 6, 20½ dito, 10½ gr. dito, 6 R:d.; N:o 7, 24 tum långa i kistor, som innehålla 1 groß och kostar 1 R:d. 4 ß. För dem som behaga låta afhämta Tobaks-Pipor wid sjelfwa Bruket, lemnas 16 ß. sp. per tunna, och 2 ß. dito låda bättre pris än ofwanstående.

Figur 2. Annons för pipor från Alingsås/Nolhaga från 1787. Benämningarna för piporna som tillverkades förblev i stort sett oförändrade under fabrikens verksamhetstid. Utdrag från Götheborgs tidningar (19 april 1787, s. 4).

Dateringar av Alingsåspipor

Förvirrande nog är fynd som med säkerhet kan knytas till Alingsåsfabriken sällan märkta med siffror. Vid Alingsås museum finns ett relativt fåtal fragment, tre av 85, av vad som tycks vara orökta pipor märkta med N och 3 och N och 4. Samtliga är dock lösfynd från orten och kan vara importerade från Stockholm. I muséets samlingar finns även pipor med övriga märken som med säkerhet kan knytas till fabriken samt till synes orökta fragment som helt saknar märkningar (von Brömsen 2023). De omärkta piporna kan möjligen ha tillhört det billigaste segmentet i fabrikens produktion.

Samtliga pipor som tillvaratogs från utkastlager vid en förundersökning vid fabriksområdet (Rosén 2011) var märkta med de fabriksspecifika krönta initialerna I och A och/eller en eller flera stjärnor på klackarnas sidor. Det är således i nuläget osäkert om och när piporna med siffror tillverkats i Alingsås. Säkra belägg för pipor märkta med bokstaven N och en siffra i formgjuten relief som motsvarade skaftlängd och produktionskvalitet finns i form av pipor som kan knytas till flera fabriker i Stockholm, en i Falun, två i Norrköping och sannolikt även i Arboga, dock ej från fabrikerna i Varberg eller Karlskrona som tillämpade andra märkningar. Omärkta pipor kan antas ha tillverkats vid ett flertal svenska fabriker och har i många fall tillhört det billigaste segmentet av pipor under perioden. Som exempel kan nämnas pipor från Olof Forsbergs fabrik i Stockholm, vars omärkta pipor, med en skaftlängd på 19,5 cm eller cirka 8 tum (Brynja, Loewe, Duco & Frankow 1987; Åkerhagen 1992), tolkas som att ha tillhört de billigaste i produktionen.

Med stor sannolikhet kan pipor märkta med initialerna I och A, oavsett placering på pipan, även knytas till Jonas Alströmers son Johan Alström, vars initialer var desamma som faderns. I egenskap av direktör för Alingsås Manufakturs societet och förvaltare av Nolhaga

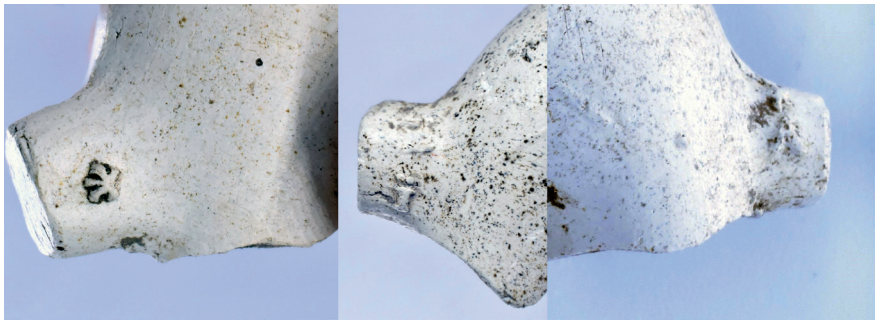
Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

gård, under vilket pipbruket låg, är sannolikheten stor att Alingsåsfabrikens redan inarbetade märkningar även användes av sonen. Frågan är dock om denna märkningstradition upphörde när fabriken lämnade Alströmers ägo. Då inga markeringar på hittills kända exemplar av pipor kunnat knytas till fabrikens efterföljande ägare finns dock möjligheten att även von Norman och Wingenblixt, Ollonberg, Tham och Wachtmeister upprätthöll åtminstone vissa av märkningstraditionerna som etablerades under Jonas och Johan Alströmers ägande och förvaltarskap. En annan möjlighet som behöver utredas är om pipor med enbart stjärnor eller om pipor med ett N och en siffra på sidorna av klackarna kan knytas till dessa ägare och arrendatorer.

För dateringar av pipor som tillverkats vid fabriken i Alingsås har ovan nämnda uppgifter från arkiven konsekvenser. Som tidigare nämnts har kritpipor som knutits till fabriken i Alingsås märkningar som vid en första anblick kan kopplas till Jonas Alströmer. Denna koppling har generellt gjorts baserat på förekomsten av de krönta initialerna J och A, eller de vanligare förekommande I och A, antingen i formgjuten relief på sidor av klackar eller sporrar, eller som instämplad inpräglad dekor på piphuvudenas framsidor, eller båda. Variationerna i märkningarna är små, dock finns kända exemplar där märkningen är omvänd (A/I) och exemplar förekommer där klacken endast försetts med en eller flera femuddiga stjärnor i gjuten relief. En hypotes som i nuläget är omöjlig att driva i bevis är att förekomsten av stjärnor kan kopplas till att Jonas Alströmer utsågs till riddare av Nordstjärneorden år 1748.

Kombinationen av studier av kritpipor och arkivalier rörande pipfabriker i Sverige visar att den svenska piptillverkningen under 1700-talet och 1800-talets första decennier var relativt morfologiskt homogen. Ett talande exempel på detta är det faktum att många fabriker tillverkade pipor märkta med N och en siffra. Vid många andra pipfabriker och verkstäder förändrades märkningar och/eller stämplar på pipor i samband med ägar- eller verkmästarbyten, oftast försågs de med de nya ägarnas initialer eller namn instämplade på huvudenas framsida eller i formgjuten relief på sidorna av klackar eller sporrar. En förståelse för fabriksspecifika märkningstraditioner på piporna och en insikt i förändringar i arbetsstyrkor vid enskilda pipfabriker i Sverige har visat sig vara en förutsättning för precisa dateringar av de pipor många andra svenska fabriker tillverkade. Dessvärre har variationer i märkningar vid Alingsåsfabriken inte utforskats nämnvärt och det är i nuläget omöjligt att avgöra huruvida ändrade ägandeförhållanden resulterade i nya märkningar på fabrikens pipor.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Figur 3. Typiska klackmärkningar från Alingsåsfabriken. Fr. v.: A. En femuddig stjärna i formgjuten relief. B. och C. Vänster och höger sida av Fnr. 3 med Krönt I/A samt stjärnor. Tillvaratagna från utkastlager från fabriken vid förundersökning 2010 (Rosén 2011) Foton: Robert Bergman Carter.

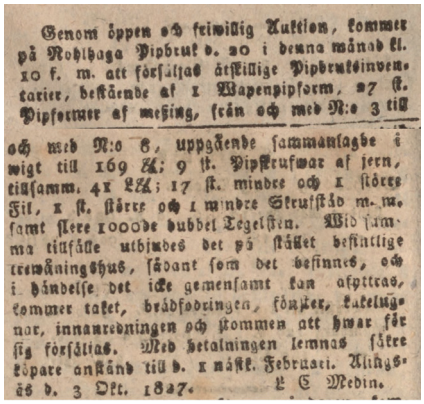
Pipor med märkningar och dekor som med största säkerhet kan knytas till Alingsåsfabriken uppvisar som tidigare nämnt kombinationer av formgjutna krönta I och A på sidorna av klackar eller sporrar, ibland även med en eller flera stjärnor, och/eller en instämplad dekor med texten ALINGSÅS samt tre kronor och initialerna I:A på huvudenas framsida (figur 4C). På vissa av piporna finns endast en eller flera stjärnor i formgjuten relief på klackarnas sidor, dock med texten ALINGSÅS, tre kronor och I:A på huvudenas framsidor. Pipor som tillvaratogs vid en förundersökning på fabrikens plats (Rosén 2011) utgör starka indicier för att dessa märkningar och dekorer var specifika för fabriken. I Alingsåsfabrikens produktion fanns även pipor dekorerade med stora riksvapnet, så kallade riksvapenpipor, samt pipor med kungliga initialer, ibland utformade som monogram, FR för Fredericus Rex, samt AFR för Adolphus Fredericus Rex. Bortsett från de i arkeologiska sammanhang ovanliga riksvapenpiporna, som enligt årsberättelserna också tillverkades i små volymer, är samtliga övriga märkningar och dekorer som nämnts ovan relativt vanligt förekommande i arkeologiska kontexter i Sverige.

I de fall då pipor från Alingsås har försetts med dekorer knutna till regenter, Fredrik I:s eller Adolf Fredriks initialer eller monogram (figur 4A och B), är det högst sannolikt möjligt att datera piporna från Alingsås i förhållande till en kombination av fabrikens verksamhetsperiod och regenternas dödsdatum. Således torde pipor med kombinationen av dekorer som går att knyta till Alingsås och Fredrik I:s regenttid vara tillverkade mellan åren 1738 och 1751, och Alingsåspipor med Adolf Fredriks initialer torde således ha tillverkats mellan åren 1751 och 1770.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Figur 4. Tre piphuvuden med inkus instämplad dekor: A. Tre kronor och FR. B. Tre kronor och AFR. C. Alingsås, tre kronor och I:A. Samtliga tillverkade i Alingsås. Foto: Robert Bergman Carter.

Genom öppen och frivillig Auktion, kommer på Nohlhaga Pipbruk d. 20 i denna månad kl. 10 f. m. att försäljas åtskillige Pipbruksinventarier, bestående af 1 Wapenpipform, 27 st. Pipformer af mässing, från och med N:o 3 till och med N:o 6, uppgående sammanlagde i vigt till 169 ℔; 9 st. Pipstrufwar af jern, tillsamm. 41 ℔; 17 st. mindre och 1 större Fil, 1 st. större och 1 mindre Strufstål m. m. samt flere 1000de dubbel Tegelsten. Wid samma tillfälle utbjudes det på stället befintlige trewåningshus, sådant som det befinnes, och i händelse det icke gemensamt kan afyttras, kommer taket, bräddfodringen, fönster, kakelugnar, innanredningen och stommen att hwar för sig försäljas. Med betalningen lemnas säkre köpare anstånd till d. 1 nästk. Februari. Alingsås d. 3 Okt. 1827. L. E. Medin.

Figur 5. Notis om auktionen av pipbruket i Nolhaga 1827. Vapenpipor och numrerade pipor återfinns i arkivmaterial från fabrikens början. Utdrag från Götheborgsposten, (16 oktober 1827, s. 4).

Vidare forskning

Som tidigare nämnt har arkivuppgifterna som redovisas ovan konsekvenser för dateringar av arkeologiska lämningar baserade på Alingsåspipor. I nuläget är det svårt att uppskatta konsekvenserna av justerade dateringar för de många utgrävningar som Alingsåspipor förekommit i.

Pipor som saknar kungliga monogram, med dekorer som i övrigt endast går att knyta till fabriken i Alingsås, är i nuläget svåra att datera snävare än 1738–1827. Vidare analyser av variationer i dekorer, märkningar, avtryck från gjutformar och typer av pipor från fabriken kan komma att leda till snävare dateringar av fabrikens pipor i framtiden. Framtida forskning bör genom stra-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

tigrafi, sakkunskap och noggrann dokumentation kunna utreda huruvida den ovan nämnda förekomsten av en eller flera stjärnor på klackar eller sporrar är ett potentiellt daterande attribut eller om de på något sätt motsvarar de numreringar fabrikens typer har i arkivalierna. Utöver detta finns ett stort behov att identifiera fabriksspecifika pipor märkta med N och en siffra i formgjuten relief för att dessa ska kunna användas för exakta dateringar.

Som ovan nämnt tycks Alingsåsfabrikens tillverkning av pipor som skulle efterlikna nederländska förebilder ha upphört kring mitten av 1740-talet. Detta innebär sannolikt att pipor av nederländsk typ som genom märkningar eller dekor går att knyta till Alingsåsfabriken är tillverkade mellan åren 1740 och 1746. En i nuläget outforskad aspekt som i framtiden kan visa sig ha betydelse för dateringar av Alingsåspipor är således förändringar i produktionsmetoder som torde ha påverkat pipornas utseende; Skillnaden i produktionsmetoder vid de skilda verkstäderna borde vara synligt i form av både morfologi och spår av traditionsspecifika verktyg. En kartläggning av morfologisk variation som resultat av förändringar i tillverkningsmetoder har således potential att leda till nya insikter i Alingsåspipornas daterande attribut.

Robert Bergman Carter
Doktorand i Historisk arkeologi,
Lunds universitet.
E-post: robert.bergman.carter@gmail.com

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Referenser

I tryck

Atkinson, D. & Oswald, A. 1969. London Clay Tobacco Pipes. *Journal of the British Archaeological Association*, Third Series. XXXII: 171–227.

Bonds, G. 1977. Kritpipor från Ryssviken. I Rosander, G. (red.). *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag: 33–56.

Duco, D. 1980. Clay Pipe Manufacturing Processes in Gouda, Holland: A Technical and Historical Review. I: Davey, Peter. (red.). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe I*. Oxford.

Duco, D. 1981. The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands. I: Davey, P. (red.). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe II*. Oxford.

Duco, D. 1987. *De nederlandse kleijpijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden: Stichting Pijpenkabinet.

Duco, D. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Stichting Pijpenkabinet. Amsterdam.

Olsson, L. 2004. Kritpipor från nordbohuslänska gårdar. I: Lindman, G. (red.). *Gårdar från förr: nordbohuslänsk bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar. 1*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.

Oostveen, van. J. & Stam, R. 2008. *Productiecentra van Nederlandse kleipijp – een overzicht van de stand van saken*. Pijpelogische Kring Nederland.

Puktörne, T. Tobakspipor från Gouda och Varberg. *Varbergs Museum, årsbok 1968*. Varberg.

Rosén, C. 2011. *Kritpipsbruket i Alingsås: Västergötland, Alingsås stad, Sörhaga 2:1, fornlämning 263: arkeologisk förundersökning*. Mölndal: UV Väst, Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet.

Åkerhagen, A. 1981. *Drottningholm som dykobjekt*.

Åkerhagen, A. 1982. *Kritpipor i svenska vatten*. Stockholm: Haninge sportdykarklubb i samarbete med Svenska tobaks AB.

Åkerhagen, A. 1985. *Kritpipor*. Svenska tobaks AB

Åkerhagen, A. 1993. Tobakens och kritpipans historia. *Marinarkeologisk tidskrift* 4 1993, 16:4.

Åkerhagen, A. 1994a. Tobakens och kritpipans historia, del II. *Marinarkeologisk tidskrift* 1 1994, 17:1.

Åkerhagen, A. 1994b. Tobakens och kritpipans historia, del III. *Marinarkeologisk tidskrift* 2 1994, 17:2.

Åkerhagen, A. 1994c. Tobakens och kritpipans historia, del IV. *Marinarkeologisk tidskrift* 4 1994, 17:4.

Åkerhagen, A. 1994d. *Pipmakare i Värmlandsskogarna: de sista kritpipsmakarna i Sverige*.

Åkerhagen, A. 1995a. Tobakens och kritpipans historia, del V. *Marinarkeologisk tidskrift* 1 1995, 18:1.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Åkerhagen, A. 1995b. Tobakens och kritpipans historia, del VI. *Marinarkeologisk tidskrift* 2 1995, 18:2.
Åkerhagen, A. 1996. *Kritpipor: historia och datering: Del I. Allmänt.*
Åkerhagen, A. 1997. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor.*
Åkerhagen, A. 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor.*
Åkerhagen, A. 2006. *Datera en kritpipa: kortfattad beskrivning.* Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.
Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan: pipor, tillverkare och fynd.* Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.

Tidningar

Götheborgs tidningar. 19/4 1787.
Götheborgsposten. 16/10 1827.

Digitala källor

Åkerhagen, A. 2012a. *Kritpipor funna i Sverige del 1.* CD-ROM-katalog, appendix till Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd.* Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.
Åkerhagen, A. 2012b. *Kritpipor funna i Sverige del 2.* CD-ROM-katalog, appendix till Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd.* Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.

Personlig kommunikation

von Brömsen, M. 2023. *Översikt av bestånd av Alingsåspipor i Alingsås museums magasin* [e-post]. (Personlig kommunikation den 25 januari 2023).

Opublicerat

Brynja, E., Loewe, W., Duco, D. & Frankow, I. 1987. *Några resultat av arbetet med kritpipsfyndet från kv. Mälaren.* Opublicerad rapport.
Åkerhagen, A. 1992. *Kritpiporna vid Slussen, Stockholm 1984.* Opublicerad rapport.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

Arkivkällor

Riksarkivet i Göteborg

SE/GLA/10003. 1618–1799. Handlingar rörande Alingsås och Nolhaga gård. 1618–1799. & odat.

SE/GLA/13005/A I/1. 1732–1745. Alingsås landsförsamlings kyrkoarkiv, Husförhörslängder vol. 1, 1732–1745.

Riksarkivet Marieberg

Frihetstidens utskottshandlingar

SE/RA/6122/8/R 2766. 1740–1741. Frihetstidens utskottshandlingar, Riksdagen 1740–1741, Handels- och manufakturdeputationen, Handlingar.

Kommerskollegiums arkiv

Första serien

SE/RA/420132/3/Da 1/1. 1740–1747. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 1. 1740–1747.

SE/RA/420132/3/Da 1/4. 1749. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 4. 1749.

SE/RA/420132/3/Da 1/20. 1765–1766. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 20. 1765–1766.

SE/RA/420132/3/Da 1/27. 1773. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 27. 1773.

SE/RA/420132/3/Da 1/41. 1787. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 41. 1787.

SE/RA/420132/3/Da 1/43. 1789. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 43. 1789.

SE/RA/420132/3/Da 1/48. 1794. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 48. 1794.

SE/RA/420132/3/Da 1/53. 1799. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 53. 1799.

SE/RA/420132/3/Da 1/55. 1801. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 55. 1801.

SE/RA/420132/3/Da 1/56. 1802. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 56. 1802.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03

SE/RA/420132/3/Da 1/66. 1812. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 66. 1812.
SE/RA/420132/3/Da 1/67 1813. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Första serien 1740–1815, vol. 67. 1813.

Andra serien

SE/RA/420132/3/Da 2/9. 1820. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Andra serien 1816–1846, vol. 9. 1820.
SE/RA/420132/3/Da 2/21. 1820. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industriberättelser, Andra serien 1816–1846, vol. 21. 1826.

Manufakturkontorets arkiv

SE/RA/4113/1/D 5/176. 1758. Manufakturkontorets arkiv, Huvudarkivet, Reseberättelser och åtskilliga skrivelser, Friederich Friesendorfs reseberättelser. 1742–1760.

Stockholms stadsarkiv

SE/SSA/0099/E 3/1. 1620–1753. Hall- och manufakturrättens arkiv, Previlegieböcker [sic], vol. 1, 1620–1753.
SE/SSA/0145A/F1A/336. 1799. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924, Boupptecknin gar, vol. 336, 1799.

The Linnean Society of London

von Linné, C. 1746. *Iter Vestrogothicum*.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:28:03